

مؤسسه پژوهشی و نوآوری هرات

نامه بایسنغر

(سال نامه علمی - پژوهشی)

صاحب امتیاز: مؤسسه پژوهشی بایسنغر

مدیر مسئول و سردبیر: دکتر خلیل الله افضلی

مدیر داخلی: مسعود امینی

دستیار سردبیر: سیندخت تمنا

پوشه و برگ آرا: حسین علی ابراهیمی

تاریخ انتشار: ۱۴۰۲ خورشیدی

شمارگان: ۵۰۰ جلد

رویه نامه: عبارت دعایی «هرات صانها الله عن الآفات و النکبات» و نظایر آن نوشته کاتبان گوناگون

نشانی پخش:

■ افغانستان، هرات، شهر نو، ضلع شمالی ارگ، پلاک ۱، ساختمان باغ شهر، مؤسسه پژوهشی بایسنغر

شماره های تماس: ۰۰۹۳۷۹۹۸۳۵۱۹۲ | ۰۰۱۴۲۴۵۰۲۹۳۲۱

شماره سوم نامه بایسنغر با حمایت مالی آژانس کمک و همکاری جمهوری ترکیه (تیکا) در هرات منتشر شده است.

مؤسسه پژوهشی بایسنغر

نامه بایسنغر

(سال نامه علمی - پژوهشی)

(۳)

۱۴۰۲ خورشیدی

این شماره از مجله در پایگاه اینترنتی مؤسسه پژوهشی بایسنغر به نشانی زیر قابل دسترس است:

WWW.BAYSUNGHUR.ORG

راه‌نمای نگارش مقاله

۱. مقاله باید حاصل پژوهش علمی نویسنده/نویسندگان دربارهٔ زبان و ادبیات فارسی و تاریخ خراسان کهن با تأکید بر پژوهش‌های مربوط به هرات باشد و در هیچ مجله یا مجموعه‌ای به چاپ نرسیده یا برای آن‌ها ارسال نشده باشد.
۲. مقاله به ترتیب باید شامل چکیده (۵ تا ۸ سطر) کلیدواژه‌ها (حداکثر ۵ واژه)، مقدمه (پرسش تحقیق، پیشینهٔ تحقیق، روش و منابع)، بحث و بررسی و نتیجه باشد و از ۱۵ صفحهٔ A۴، ۲۵ سطر تجاوز نکند.
۳. ارسال چکیدهٔ انگلیسی در صفحه‌ای جداگانه همراه با مشخصات نویسنده یا نویسندگان الزامی است.
۴. منابع مورد استفاده در پایان مقاله و براساس ترتیب الفبایی نام خانوادگی نویسنده به شرح زیر آورده شود:
کتاب: نام خانوادگی، نام، (تاریخ انتشار)، عنوان مقاله (داخل (۱))، نام نشریه، دوره/سال، شماره، شمارهٔ صفحات مقاله.
مجموعه‌ها: نام خانوادگی، نام، (تاریخ انتشار)، عنوان مقاله (داخل (۱))، نام ویراستار یا گردآورنده، نام مجموعه مقالات، محل نشر: نام ناشر، شمارهٔ صفحات مقاله.
سایت‌های اینترنتی: نام خانوادگی، نام نویسنده، تاریخ استفاده از سایت اینترنتی (داخل [ ])، عنوان موضوع (داخل (۱))، نشانی سایت اینترنتی.
۵. ارجاعات در متن مقاله به صورت پانویس (نام خانوادگی، نام، نام کتاب یا مقاله، تاریخ انتشار، شمارهٔ صفحه) نوشته شود.
۶. نقل قول‌های مستقیم بیش از ۵ سطر در صورت جدا از متن با فرورفتگی (نیم سانتیمتر) از دو طرف درج شود.
۷. توضیحات تکمیلی و معرفی منابع بیشتر در پیوند به موضوعات مختلف، در

یادداشت‌های مقاله ارائه شود.
۸. مقاله بر اساس شیوه‌نامه مؤسسه پژوهشی بایسنگرکه در وب‌سایت مؤسسه قابل دسترس است، تنظیم شود. در صورت لزوم، مجله در ویرایش ادبی مقالات بدون تغییر محتوای آن آزاد است.

فهرست

- راه‌نمای نگارش مقاله ۵
- سرنامه ۱۱
- بخش نخست؛ جست‌وجو** ۱۷
- پیوند داستان سرایی عامه و مذهب عامیانه: بررسی نقش بی‌بی سستی در ابومسلم‌نامه ۱۹
دکتر آمنه ابراهیمی
- معروف بغدادی و نخستین فعالیت‌های کارگاه بایسنغر میرزا ۳۹
دکتر شیوا میهن
- محزّر مجالس العشّاق؛ سلطان حسین بایقرا ۸۳
دکتر مهدی بیلافی
- آئینه‌شاهی؛ واکاوی اندیشه مولانا حسین واعظ کاشفی در تکوین مکتب سیاسی هرات ۱۱۱ .....
دکتر داوود عرفان
- آگاهی‌های تازه درباره‌ی امیر جمال الدین عطاء الحسینی ۱۳۳
دکتر خلیل‌الله افضلی
- مقایسه‌ی افسانه‌ها و حکایت‌های مقدمه‌ی شاهنامه‌ی بایسنگری با روایت‌های شفاهی ۱۷۳
دکتر محمد جعفری قنواتی
- پژوهشی در آب‌انبارهای محله‌ی قضاّت در شهر کهنه‌ی هرات ۱۸۵
غلام‌محمد عاصم و دکتر تتسویا اندو | برگردان از انگلیسی؛ طه آور
- جعفر بایسنگری؛ حیات، هنر و شیوه ۲۰۹
سید امیر منصوری
- اولنگ‌اولنگ، ترانه‌ی مراسم عروسی مردم هرات ۲۴۷
دکتر اسدالله شعور

- آرامگاه محمد غازی در فوشنج ۲۸۱
 دکتر برنارد اوکین | برگردان از انگلیسی: سیندخت تمنا
- تکمله‌ای بر مقاله «آرامگاه محمد غازی در فوشنج» و آخرین مرمت این بنا ۳۱۵
 سیندخت تمنا
- بخش دوم؛ هرات‌شناسی** ۳۲۷
- تذکره الصالحین یا حصه سوم رساله مزارات هرات ۳۲۹
 دکتر محمد شعیب مجددی
- مقامات مولانا کلان زیارتگاهی ۳۴۹
 دکتر عارف نوشاهی
- دو فرمان سلطان حسین بایقرا در آرشیو ملی افغانستان در کابل ۳۷۷
 دکتر شیوان ماهندرا راجا | برگردان از انگلیسی: معصومه نظری
- نگاهی به کتاب مروارید خراسان؛ تاریخ هرات ۴۰۱
 رادک سیکورسکی | برگردان از انگلیسی: دکتر سید رضا کاظمی
- نگاهی به کتاب مروارید خراسان؛ تاریخ هرات ۴۰۹
 دکتر کریستینا نوله کریمی | برگردان از انگلیسی: دکتر سید رضا کاظمی
- نگاهی به کتاب تاریخ هرات از چنگیزخان تا امیر تیمور ۴۱۳
 دکتر شیوان ماهندرا راجا | برگردان از انگلیسی: سید وهاب فروغ طبیبی
- بازتاب اندیشه‌های جامی در آثار منطقه ۴۲۳
 دکتر محمد افضلی
- معرفی کتاب قدرت، سیاست و مذهب در ایران عهد تیموری ۴۳۵
 دکتر داوود عرفان
- مرواریدی در هرات ۴۴۳
 دکتر اسراء السادات احمدی
- کتابخانه‌های آبدان مسجد جامع هرات ۴۵۱
 دکتر خلیل‌الله افضلی
- از نامه ادبی هرات ۴۵۷
 عبدالغفور سنگانی
- جایابی باغ نعمت‌آباد و بناهای بازمانده از آن ۴۶۵
 مسعود امینی
- خانقاه پوران ۴۸۷
 حمیدالله کامگار

۴۹۵	بخش سوم؛ هریوکان
۴۹۷	پهلوان محمد ابوسعید و ترجمه فارسی رساله حالات پهلوان محمد مقدمه: مسعود امینی برگردان رساله از ترکی جغتایی: احمد حسینی مروی
۵۲۱	بخش چهارم؛ عرضه داشت
۵۲۳	گزارش کاری مؤسسه پژوهشی بایسنغر
۵۳۳	بخش پنجم؛ تازه درگذشتگان
۵۳۵	غلام حیدر اسیر هروی
۵۳۹	محمد آصف فکرت هروی
۵۴۳	فضل الله زرکوب
۵۴۹	دکتر اسدالله حبیب
۵۵۵	عبدالله سمندر غوریانی
۵۶۵	عبدالکریم تمنا
۵۶۹	محمد شاه واصف باختری
۵۸۱	گزارش مختصری از برنامه های بازسازی دفتر تیکا در هرات

(۵)

رازه و خواجه

لیلی و مجنون، ۸۳۵ ق.، کتابت جعفر بایسنغری، نسخه شماره ۱۹۹۴.۲۳۲، موزه هنر متروپولیتن، نیویورک.

خانقاه پوران

حمیدالله کامگار^۱

مقدمه

جلال‌الدین بایزید پورانی از مشایخ سده نهم در پوران هرات و همروزگار نورالدین عبدالرحمن جامی است. او به شیخ ظهیرالدین خلوتی (د. ۸۰۰ق.) ارادت می‌ورزید و در نزد سلاطین تیموری از اعتبار خوبی برخوردار بود. جلال‌الدین پورانی در سال ۸۶۲ق. در پوران درگذشت و سلطان حسین بایقرا بر سر مزارش عمارتی عالی بنا کرد. از این خانواده هنرمندان و شخصیت‌های بزرگی سر بلند کردند که وجاهت ادبی و هنری خود را در مناطق مختلف کشور از جمله هرات، قندهار و سپس تا دوره کنونی در شبه قاره حفظ کرده‌اند. از مهم‌ترین آثار در این خانواده نصرت‌نامه ترخان است که به حوادث و رویدادهای هرات، قندهار و سند در سده دهم هجری پرداخته‌است.

خانقاه جلال‌الدین بایزید پورانی

جلال‌الدین بایزید پورانی در نهم ذوالقعدة ۸۶۲ق. در پوران درگذشت و سلطان حسین بایقرا عمارتی بر سر مزار وی بنا کرد. این مزار آن چنان مشهور بود که باری ظهیرالدین بابر در سفرش به هرات از آن دیدار کرد و از آن در بایرنامه یاد کرده‌است.^۲

۱. مدیر مؤسسه نشر کامگار - hamid.kamgar@gmail.com

۲. بابر، ظهیرالدین محمد، بایرنامه (وقایع مربوط به افغانستان)، ترجمه شفیه یارقین، ۱۳۸۶، ص ۱۳۶.

تصویر ۱: تصویر هوایی مزار جلال‌الدین پورانی (در وسط تصویر) و ساختمان خانقاه وی (در راست تصویر)

خواندمیر در خلاصه‌الخبار در توصیف این بنا، عمارت «سر مزار» را به کار برده است. برنارد اوکین نیز با او همنظر است و برای این بنا، «بقعه» را مناسب‌تر می‌داند. بنای فعلی اندکی دور از مزار جلال‌الدین پورانی در طرف غرب آن واقع شده و شاید کاربری‌های دیگری جز بزرگداشت این شیخ نیز داشته است. از آن جایی که جلال‌الدین صوفی مشهوری بوده و افراد زیادی از شهرهای دور و نزدیک به زیارت مزار او می‌آمدند، این بنا احتمالاً برای اقامت کوتاه مدت آنان طراحی شده بود که بعدها به محل تجمع و ارشاد صوفیان تبدیل شد.^۱ این بنا ظاهراً در دوره کشمکش‌های صفویان و شیعیان رو به تخریب گذاشته و طبق گفته فکری سلجوقی دو خانه نفیس از آن باقی بود و به خشت پخته که سقف آن دو خانه به وضعی غریب رسم‌بندی شده، چند سال پیش (دهه سی سده چهاردهم خورشیدی) یکی از این دو خانه، یعنی خانه سمت جنوبی فروغلطید و خانه سمت شمالی خانقاه هنوز پابرجاست، اما مشرف به ویرانی است.^۲ مسجد جدیدی نیز در کنار این بنا ساخته شده است.

۱. اوکین، برنارد، معماری تیموری در خراسان، ترجمه علی آخشینی، ۱۳۸۶، ص ۴۶۷.

۲. واعظ هروی، امیر سید عبدالله، رساله مزارات هرات (حصه اول مقصد الاقبال سلطانیه)، ۱۳۸۶، ص ۴۲۷.

تصویر ۲: بقایای اتاق تخریب شده سمت جنوب خانقاه

احتمالاً در سمت مشرق بنا، یک ایوان ورودی که به هشتی کوچکی منتهی می شده، وجود داشته است. هیچ راه مستقیمی به هشتی و اتاق های گنبددار در هر ضلع به چشم نمی خورد. هشتی شاید به حیاط یا اتاق گنبدداری منتهی می شده است و درین صورت نقشه کف آن مشابه خانقاه ملای کلان در مقیاسی بزرگ تر خواهد بود. با توجه به نحوه گذشتن این هشتی از سلسله زوایای ۴۵ درجه ای پیش از آن که با قسمت موجود در گوشه جنوب غربی گنبدخانه برخورد کنند، تصوّر برپایی گنبدی در این فضا دشوار است.

تصویر ۳: دیوار بازمانده از خانه جنوبی تخریب شده در دهه ۱۳۳۰ خورشیدی

تصویر ۴: نقطه اتصال (سمت چپ) با اتاق تخریب‌شده سمت جنوب خانقاه

اگر بپذیریم که این هشتی به حیاطی راه داشته‌است، نقشه کف اصلی بعد از این نقطه را باید کاملاً حدس زد. فضایی را که احتمالاً حجره‌ها یا تاقدگان، ایوان‌ها یا گنبدخانه‌های اطراف صحن در برگرفته بودند، مسجد تازه بناشده اشغال کرده‌است اما خود وجود صحن بیانگر آن است که ترکیبی از این عناصر در تکمیل این ترکیب بندی مورد استفاده قرار گرفته‌است و بقایای پاتاق در دیوار غربی آشکار می‌سازد که دست کم حجره‌هایی وجود داشته‌است.^۱ فضای بیرونی فقط به گنبدخانه شمالی اشاره خواهد کرد، زیرا گنبدخانه جنوبی تا آن‌جا که از بقایای بنا می‌توان تشخیص داد، متقارن است. نوک دیوار شمالی فرو ریخته‌است اما از دسته‌های نعلی در و پنجره دو تایی می‌توان دریافت که این نقطه مرکب از یک ردیف تاقچه‌نماهایی بوده‌است. در این دیوار دو در وجود دارد، یک در منتهی به گنبدخانه اصلی است و دیگری در روزنه پایانی سمت غرب قرار دارد که به راه‌رو کوچک باز شده‌است. این راه‌رو نیز به نوبه خود به گنبدخانه اصلی و به در دیگری با زاویه ۴۵ درجه راه دارد. دیوار شرقی وضع خوبی ندارد اما قابل تشخیص است که دارای درگاهی بوده که به هشتی مستطیلی باریک و کوچکی در جلو گنبدخانه اصلی منتهی می‌شده‌است. دیوار جنوبی بسیار تخریب شده‌است اما دارای دو بیرون‌نشستگی با زاویه ۴۵ درجه است که به همراه بیرون‌نشستگی‌های گنبدخانه مقابل (که در حال حاضر فروغلطیده)، احتمالاً اضلاع هشت ضلعی

۱. اوکین، برنارد، معماری تیموری در خراسان، ترجمه علی آخشینی، ۱۳۸۶، ص ۴۶۶.

تصویر ۵: تزئینات سقف و یکی از تاق‌های اتاق شمالی موجود از دوره تیموری

با نقشه کف هشت ضلعی نامنظم را تشکیل داده است. در راه رو غرب گنبدخانه در گوشه غربی و با زاویه ۴۵ درجه نسبت به ورودی‌های دیگر باز می‌شود. دیوار غربی ساده است، هر چند در نزدیکی نوک آن بقایای قوسی که دورتر از سمت غرب بر جای مانده، نمایان است. قسمتی از این دیوار، مجاور مسجد جدیدی است که اخیراً به دو گنبدخانه بقیه چسپیده است.

فضای درونی این گنبد با شبکه منتهی به ستاره ۲۴ ضلعی ته‌ستون گنبد، تاق‌بندی شده است. پیچیدگی شبکه سه‌کنجی با مجموع چهارده شبه‌لوزی در بالای هر یک از سه‌کنج‌های پائینی نشان داده شده است. هشتی بناشده در ضلع شرقی دارای شبکه سه‌کنجی ساده‌تری منتهی به ستاره هشت ضلعی است. وضعیت ویرانه این تاق در گنبدخانه جنوبی به ما نشان می‌دهد که شبکه سه‌کنجی فقط سطحی است.

خشت‌ها در ابعاد ۲۶ در ۲۶ با ۵ تا ۷ سانتیمتر ضخامت هستند. از ملات گلی سخت و با کیفیت، همچون ملات به کاررفته در بقعه صدرالدین ارمانی، در این بنا استفاده شده است. این بنا مشابه شماری از دیگر بناها چون خانقاه ملای کلان و صدرالدین ارمانی در گذره و مساجد زیارتگاه و غوریان است که در نیمه دوم سده پانزدهم ساخته شده‌اند. شبکه سه‌کنجی با تنوع شبه‌لوزی‌ها بیانگر محدوده کوچک‌تری در ربع پایانی این سده است.^۱

فکری سلجوقی تأکید می‌دارد که مدفن مولانا بابیزید پورانی در وسط خانقاه واقع بوده و

۱. همان، ص 465.

نام: بایسنقر، شماره سوم، ۱۴۰۲ خورشیدی

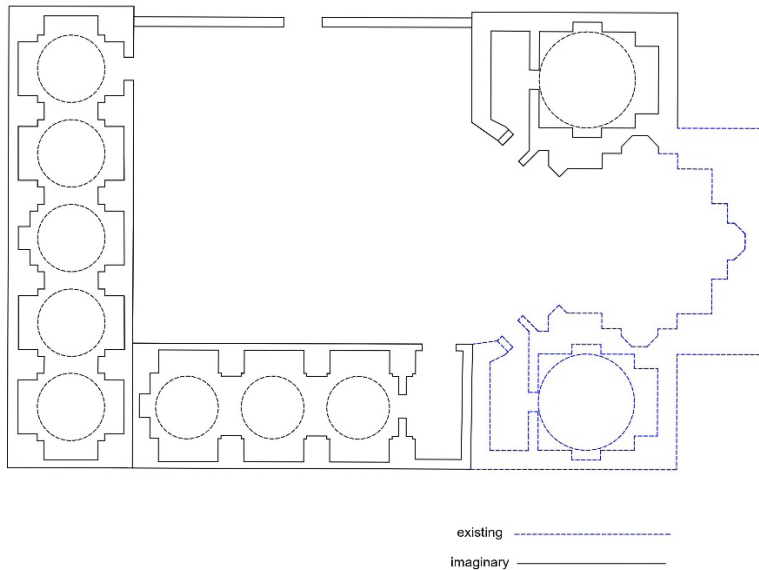

این دو خانه تنها یک خانه باقی مانده و دیگری فروغلطیده] که در شرق مسجد نو واقع است، خانه‌های سمت غربی خانقاه بوده است.^۱ اگر این دیدگاه را بپذیریم، باید ساختمان بقعه یا خانقاه را بسیار بزرگ تصوّر کرد که چنین به نظر نمی‌رسد. لوح سنگی آرامگاه شکسته شده و بخش‌های کوچکی از آن تا هنوز باقی است. در اطراف بقعه یا خانقاه و همچنان آرامگاه قطعات سالم و شکسته خشت به چشم می‌خورد که مردم محل از آن‌ها در ساخت خانه استفاده می‌کنند.

یادداشت‌ها

از مهندس نصیراحمد یاور به سبب تهیه نقشه پلان کف و نقشه خانقاه جلال‌الدین بایزید پورانی و از مهندس محمود عزیززی به سبب در اختیارگذاشتن تصویر هوایی این ساحه سپاس‌گزارم.

نقشه‌ها

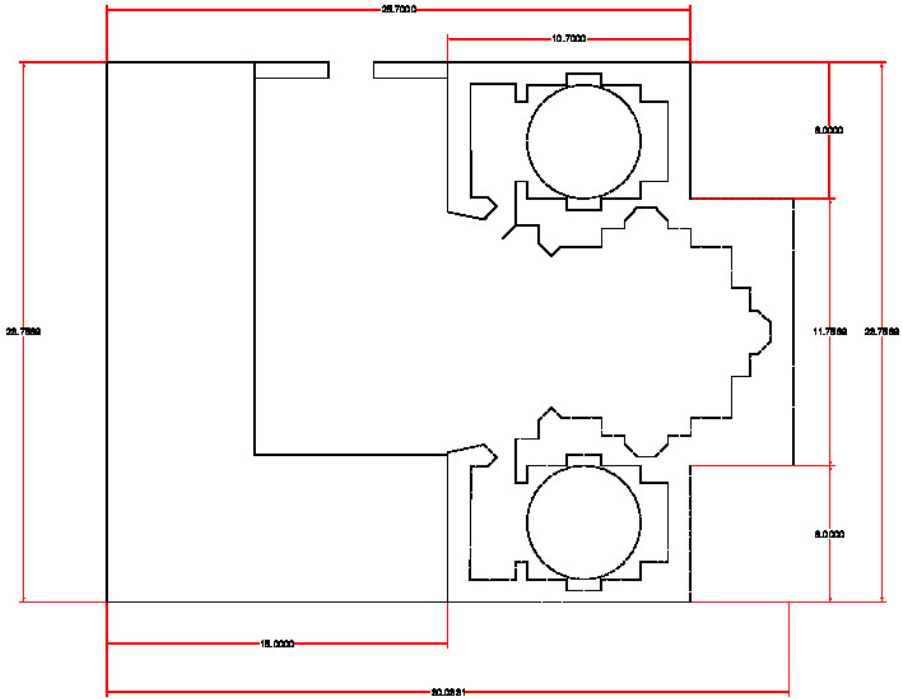

پلان ۱: پلان کف ساختمان خانقاه جلال‌الدین بایزید پورانی (خطوط نقطه چین آب رنگ، پلان احتمالی بخش از بین رفته ایوان می‌باشد که با توجه به متناظر بودن قسمت باقی مانده ترسیم شده است)

۱. اصیل‌الدین واعظ هروی، امیر سید عبدالله، رساله مزارات هرات (حصه اول مقصد الاقبال سلطانیه)، ۱۳۸۶، ص ۴۲۸.

پلان ۲: نقشه احتمالی بنای ساخته شده دوره تیموری خانقاه جلال الدین بایزید پورانی (ایوان اصلی و دو اتاق مجاور)

فهرست منابع

- اصیل الدین واعظ هروی، امیر سید عبدالله، (۱۳۸۶)، رساله مزارات هرات (حصه اول مقصد الاقبال سلطانیه)، تصحیح، حواشی و تعلیقات فکری سلجوقی، هرات: محمدی.
- اوکین، برنارد، (۱۳۸۶)، معماری تیموری در خراسان، ترجمه علی آخشینی، مشهد: بنیاد پژوهش‌های اسلامی.
- بابر، ظهیرالدین محمد، (۱۳۸۶)، بایزنامه (وقایع مربوط به افغانستان)، ترجمه شفیقه یارقین، کابل: آکادمی علوم افغانستان مرکز زبان‌ها و ادبیات - انستیتوی زبان‌ها و ادبیات اوزبکی و ترکمنی، ریاست نشرات آکادمی علوم افغانستان.
- جامی، عبدالرحمن، (۱۳۸۶)، نفحات الانفس من حضرات القدس، مقدمه، تصحیح و تعلیقات محمود عابدی، تهران: سخن.
- خواندمیر، غیاث الدین بن هماد الدین حسینی، (۱۳۳۳)، تاریخ حبیب السیر فی اخبار افراد بشر، مقدمه جلال الدین همایی، ج ۴، تهران: خیتام.

